

Elektron To'lov Tizimlarining Iqtisodiyotda Tutgan O'rni

Ernazarov Alisher Ergashevich, Abduhamidov Muhammadali Zufar o'g'li

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada elektron to'lov tizimlari haqida tushuncha va halqaro plastik kartochkalar. Shuningdek, O'zbekistonda elektron to'lov tizimlarining rivojlanishi va uning afzalliklari. Bundan tashqari, Internet to'lov tizimlari, ular orqali to'lovlar va xaridlarni amalga oshirish, VISA va MasterCard to'lov kartochkalari atroflicha yoritilgan.

Kalit so'zlar: Elektron to'lov, internet to'lov tizimi, kartochkalar, axborot-kommunikatsiya, texnologiya, global tarmog', bank, MasterCard, VISA, hisob raqam, elektron hamyon, elektron pul.

Kirish. Elektron to'lov tizimlari iqtisodiyotda muhim o'rin tutadi. Ular iqtisodiy tizimning turli ishtirokchilari o'rtasidagi operatsiyalarni samarali va xavfsiz tarzda amalga oshirishni ta'minlaydi. Elektron to'lov tizimlarining asosiy rollaridan ba'zilari:

1. Tranzaksiyalarni tezlashtirish va soddalashtirish: Elektron to'lov tizimlari sizga naqd pul yoki cheklarsiz bir zumda to'lovlarni amalga oshirish imkonini beradi. Bu tranzaksiyalar uchun sarflangan vaqt va kuchni qisqartiradi va iste'molchilar va biznes uchun to'lov jarayonini soddalashtiradi.
2. Moliyaviy inklyuzivlikni yaxshilash: Elektron to'lov tizimlari, ayniqsa, an'anaviy bank xizmatlaridan foydalana olmaydiganlar uchun moliyaviy inklyuzivlikni oshiradi. Mobil hamyonlar yoki onlayn to'lovlar kabi to'lov tizimlari tranzaksiyalarni kengroq foydalanuvchilar, jumladan, chekka hududlarda yashovchi yoki banklarga kirish imkoni bo'lmaganlar tomonidan amalga oshirish imkonini beradi.
3. Tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish: Elektron to'lov tizimlari yordamida kompaniyalar naqd puldan foydalanish bilan bog'liq tranzaksiyalarni qayta ishlash xarajatlarini kamaytirishi mumkin. Bunday tizimlar qog'oz hujjatlarni, pulni tashish va saqlashni va qo'shimcha to'lovlarni tejash imkonini beradi.
4. Tranzaksiya xavfsizligini oshirish: Elektron to'lov tizimlari tranzaksiyalar davomida yuqori darajadagi xavfsizlikni ta'minlaydi. Shifrlash va identifikatsiyadan foydalanish mijozlar ma'lumotlarini himoya qilishga va firibgarlikning oldini olishga yordam beradi. Bunday tizimlar, shuningdek, firibgarlik tranzaksiyalari uchun monitoring va oldini olish funksiyalarini ham taklif etadi.
5. Xalqaro to'lovlarni osonlashtirish: Elektron to'lov tizimlari xalqaro to'lovlarni oson va tezlashtiradi. Ular sizga valyuta ayirboshlash uchun to'lovlar va xarajatlarni kamaytirishga imkon beradi, shuningdek, turli valyutalarda to'lovlarni amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Elektron to'lov tizimi – bu umumiy to'lov tizimlarining bir ko'rinishi bo'lib, elektron to'lovlarni tarmoq yoki chip orqali tranzaksiya (ingl – transaction, lot. transactio – kelishuv, shartnoma) operatsiyasini amalga oshiradi.

Elektron pullar – elektron to'lovlarning asosi sifatida pul, tovar va xizmatlar muamolasini faollashtirilishiga katta ta'sir o'tkazadi. 1980 yillarda- muamolaga ilk bor magnit va debet kartalar kiritilib, faqat (naqd) pullar elektron tizimga o'tkazila boshlandi. 1990-yillardan boshlab elektron to'lov umumiy to'lov tizimining jiddiy elementiga aylanib, pul miqdorini o'zida saqlovchi smart-kartalar muomalaga kiritildi. Magnit va smart-kartalar naqd pullarni to'liq almashtirmagan bo'lsada, kartalardagi pul miqdori sezilarli darajada ko'payta boshladi. Elektron to'lovlar pul muamolasidagi xarajatlarni kamaytirishda, kartalar egalariga tezkorlik, qulaylik va anonimlikni ta'minlashda katta ahamiyat kasb etdi. 2000-yillarga kelib elektron pullar elektron tijoratda eng asosiy rol ni bajarishni boshladi. AQSH Federal Rezervbankining Maslahat Kengashi elektron pulga “elektron shaklga o'tkaziladigan pullar” deb tushuncha berdi. Elektron pullar standart bank hisob-raqami shaklidagi bank yoki moliya institutining kafolatiga ega bo'ldi. Aynan shu davrda dasturiy paketlar shakllangan.

2010-yillarda yangi Bitcoin nomli piring (ingl. peer-to-peer, P2P – tengma-teng) pul tizimi yaratildi. Bunda R2R texnologiyasi qo'lliniladigan, nazoratchi organ, markaziy bank yoki pressing markazlarar alashmagan, tranzaksiya va pul komissiyasi tarmoq ishtirokchilari tomonidan amalga oshiriladigan jamoaviy harakat sodir etiladi. Bu kriptovalyutaning odatiy electron puldan yana bir farqli jihati shundaki, u birorta ham mamlakat valyuta tizimiga bog'lanmagan.

Hozirgi kunda elektron pul tizimlari naqdsiz pulni muomala qilishning eng ommabop turiga aylandi. Yirik davlatlar butun dunyoga tarqalgan va ommaviy tusga ega bo'lgan elektron pul muamolasi bilan bog'liq bank kartalarni chiqarishgan. Dunyodagi eng mashhur, kredit va debet bank kartalari bilan ishlaydigan tizimlar bu: VISA, MasterCard, VISA Electron va Maestro dir. Bundan boshqa kartalar bilan ishlaydigan bir qancha tizimlar ham mavjud albatta, faqat ular qamrab olgan amal qilish doirasiga nisbatan torroq. Qo'shimcha qilish joizki, VISA kartalari bo'yicha yillik savdo aylanmasi 4,8 trillion AQSH dollarni tashkil qiladi. VISA kartalari dunyoning 200 dan ortiq mamlakatlarida qabul qilinadi. Dunyoda to'lov kartalarining 57% VISA kartalari tashkil qiladi, asosiy raqobatchilari MasterCard 26% va American Express 13% ni tashkil qiladi. MasterCard Worldwide – dunyoning 210 mamlakatlaridagi 22 ming moliyaviy tashkilotlarni birlashtirgan xalqaro to'lov tizimi hisoblanadi. Bosh ofisi AQShning Nyu-York shahrida joylashgan.

Internet-banking tizimida ishlaydigan to'lov tizimlari ishlatish doirasi, hududlarni qamrab olishi va to'lovni imkoniyatiga qarab bir-biridan farqlanadi. Ularning ayrimlari MDH davlatlari hududida amal qilsa, ba'zilar xalqaro tranzaksiyalarni amalga oshirishda ishlatiladi. Shulardan eng mashhur elektron tizimlardan biri Web money hisoblanadi. Bu tizim aksariyat internet-do'konlarning elektron to'lovlarida ishlatiladi va o'zining o'ta mustahkam xavfsizlik tizimi bilan ajralib turadi. Hozirgi vaqtda Web money tizimidan foydalanuvchilarning qariyb 70 foizi rossiyaliklardir. O'zbekistonda ham mazkur to'lov tarmog'i oxirgi 2 yil ichida keng ishlatila boshlandi va hattoki, uning WMZ-belgilarini milliy valyuta so'mga almashtiradigan saytlar paydo bo'ldi. Rossiyada ommabop bo'lgan to'lov tizimlaridan yana boshqalari Yandeks. Dengi va QIWI-kosheleklardir. Tadqiqotlarga ko'ra 12 millionga yaqin rossiyaliklar “Yandeks.Dengi”, 13 milliondan ortig'i “QIWI koshelek” akkaunt (hisob-raqam)lariga ega.

Bu elektron to'lovtizimlarni boshqacha qilib fiatsiz elektron pullar deb ham atashadi. Bular qatoriga yana quyidagi tizimlarni kiritish mumkin:

EasyPay, OKPAY, RBK Money, Dengi@Mail.Ru (QIWI- 100% sotibolgan), SKRILL, Kriptovalyutalar, Bitcoin, Litecoin, Eleksnet, PayQR, Perfect Money, PayPal, Money bookers va boshqalar. Shular ichidan dunyo miqyosida amal qiladigan, hammabop tizimlardan OKPAY va Perfect Money larni alohida ajratish mumkin.

Birinchi dan, bu ikkala tizimdagi elektron pullarning himoyalik (xavfsizlik) darajasi o'ta yuqori bo'lib, verifikatsiya (shaxsni to'liq tasdiqlash) operatsiyalarini amalga oshirgandan keyingna kerakli darajaga erishish mumkin. Ikkinchi dan, xalqaro tranzaksiyalar tezkorlik bilan, minimal foizlarda amalga oshiriladi.

Mamlakatimizda ham elektron to'lov tizimini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha keng amaliy ishlar olib borilmoqda. Bu borada qabul qilingan qonun va qonun-osti hujjatlari bank va to'lov tizimini tartibga solishga, elektron tijoratni rivojlantirishga qaratilgan. O'zbekistonda elektron pulni tranzaksiyasi bilan shug'ullanadigan, aholi o'rtasida keng tarqalgan tizim bu Click.uz dir (Paynet va Uzcarddan tashqari). Undagi to'lovlar uyali telefon tarmog'i orqali amalga oshiriladi. Shunday tizimlardan yana biri UPAY to'lov tizimidir. Bu to'lov tizimi 2010 yilda O'zbekiston Savdo-sanoat Palatasi, ATB "Mikrokreditbank" va «Beeline» uyali telefon operatori hamkorligida yaratilgan va boshida «SMS-TO'LOV» degan nom olgan edi. Ishlash prinsipi Click.uz tizimiga o'xshash.

Ushbu to'lov tizimlari orqali hozirgi kunda telefon, kommunal, internet xizmatlari, soliq, sug'urta to'lovlari, temir yo'l va avia-chiptalariga buyurtmalar berish operatsiyalarini amalga oshirish mumkin. Mamlakat hududidan internet banking operatsiyalarini amalga oshiradigan yangi tizimlardan bitta bu WEBSUM.UZ tizimidir. WEBSUM bu Internet tarmog'i orqali bir zumda Tovar yoki xizmatlarni sotish yoki xarid qilish konini beruvchi elektron to'lov tizimidir.

Elektron to'lov tizimning afzalliklari quyidagilardan iborat:

Haridor o'ziga qulay vaqt, joy va tezlikda mahsulotni tanlash va sotib olish imkoniyatiga ega. Savdo-sotiq faoliyatini ish faoliyat ibilan birga parallel ravishda, ya'ni ishlab chiqarishdan ajralmagan holda olib boorish imkoniyati. Ko'p sonly xaridorlarning bir vaqtning o'zida bir nechta sotuvchilarga murojaat qila olish imkoniyati. Xaridorning yashash joyi, sog'ligi va moddiy ta'minlanish darajasidan qat'iy nazar hamma qatori teng huquqli mahsulot sotib olish imkoniyati. Elektron tijoratda savdoni tashkil qilish korxonalarining raqobatini kuchaytiradi, monopoliyadan chiqaradi va mahsulotlarnings ifatini oshirish imkoniyatini beradi.

Xulosa: Elektron to'lov tizimlari (ETT) zamonaviy iqtisodiyotda muhim rol o'ynaydi. Ular Internet yoki boshqa elektron aloqa kanallari orqali elektron pul o'tkazmalari, xaridlar va tovarlar va xizmatlar uchun to'lovlarni amalga oshirish imkonini beruvchi vositalardir. ETT naqd pul yoki cheklardan foydalanish zaruratini bartaraf etish orqali to'lovlarni amalga oshirish jarayonini soddalashtiradi. Ular foydalanuvchilarga kompyuter yoki mobil qurilma yordamida istalgan vaqtda, istalgan joyda to'lovlarni amalga oshirish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, ko'proq odamlar onlayn xarid qilish va elektron to'lovlarni afzal ko'rayotgan bugungi dunyoda foydalidir.

ETTning iqtisodiyotdagi asosiy rollaridan biri to'lov operatsiyalari samaradorligini oshirishdir. Ular pul o'tkazish bilan bog'liq vaqtni, xarajatlarni va xavflarni kamaytiradi. Pulni jismonan ko'chirish o'rniga, foydalanuvchilar shunchaki kerakli ma'lumotlarni kiritishlari va bir necha marta bosish orqali to'lovni amalga oshirishlari mumkin. Bu vaqtni tejaydi va xatolar ehtimolini kamaytiradi. ETT ham elektron tijoratni rivojlantirishga hissa qo'shadi. Ular do'konlar va korxonalariga o'z mijozlaridan to'lovlarni qabul qilishning oson va qulay usulini taqdim etadi. EPS tufayli do'konlar o'z tovarlari va xizmatlari uchun tezda pul olishlari mumkin, mijozlar esa Internetda osongina va xavfsiz xaridlarni amalga oshirishlari mumkin.

Elektron to'lov tizimlari naqd pulni qayta ishlash va saqlash xarajatlarini kamaytirishga ham yordam beradi. Ular qog'oz pul bilan ishlash bilan bog'liq jarayonlar sonini kamaytiradi, masalan, ularni sanash, saqlash va tashish. Bu banklar va boshqa moliya institutlarining xarajatlarini kamaytirishga yordam beradi. Biroq, bu imtiyozlarga qo'shimcha ravishda, elektron to'lov tizimlari yangi xavflarni va tegishli xavfsizlik muammolarini ham keltirib chiqaradi. Firibgarlik, kiberhujumlar va shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash EPSdan foydalanish bilan bog'liq jiddiy tahdidlarga aylandi. Shu sababli, ma'lumotlar va tranzaksiya xavfsizligi elektron to'lov tizimlarini ishlab chiquvchilar uchun ustuvor vazifadir.

Umuman olganda, elektron to'lov tizimlari to'lov operatsiyalarini osonlashtirish va tezlashtirish, elektron tijoratni rivojlantirishga ko'maklashish va naqd pulni qayta ishlash xarajatlarini kamaytirish orqali iqtisodiyotda muhim o'rin tutadi. Biroq, ushbu tizimlardan foydalanishda tegishli xavfsizlikni hisobga olish va ta'minlash muhimdir. Umuman olganda, elektron to'lov tizimlari

tranzaktsiyalarning samaradorligi, qulayligi va xavfsizligini oshirish, biznesning o'sishi va rivojlanishiga ko'maklashish orqali iqtisodiyotda muhim o'rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA INTERNET SAYTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining —Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Farmoni 2018 yil 19 fevral.
2. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari. O'quv qo'llanma. Kenjabayev A.T., Ikramov M.M., Allanazarov A.Sh..O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 2017.- 408 b
3. Dadabayeva R, Nasridinova Sh, Shoaxmedova N, Ibragimova L, Ermatov Sh. O'quv qo'llanma. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va tizimlari. —Sanostandartl nashriyoti. 2017 yil. -552 bet.
4. Ernazarov A.E. Specific features of training. International Journal on Integrated Education. DOI: <https://doi.org/10.31149/ijie.v3i5.375>. Volume 3, Issue V, May 2020. pp.30-34.
5. Ernazarov A.E. Clarification of the purpose and design of the training sessions. World Scientific News, Scientific Publishing House „DARWIN». WSN 80 (2017) 101-115.
6. Ernazarov A.E.Features of defining goals and objectives in training. Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations. <https://inscience.uz/index.php/socinov/index>. 15 April 2021. 444-448.
7. www.review.uz
8. www.lex.uz
9. www.kun.uz
10. <https://uz.m.wikipedia.org>